

Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayı ve “Kalendername” Adlı Eseri

Telli Korkmaz*

ORCID: 0000-0002-8513-706X

Öz

Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Orda Devleti kurulduğu Deşti-Kıpçak bölgesinde Türk nüfus yoğunluğunun etkisi ile tarihi süreç içerisinde Türkleşmiştir. Devlette İslam dini Berke Han döneminde kabul edilmeye başlamıştır. Müslümanlığın yaygınlaşması ve devletin İslami görünüm kazanması ise Özbek Han'ın (1313-1342) hâkimiyeti yıllarında gerçekleşmiştir. Özbek Han şehirlerde cami, mescit ve medreseler yaptırarak İslam dininin gerektirdiği bütün kuralların tesisine önem vermiştir. Bu tarihi süreçte tarikat şeyhlerinin ve üyelerinin katkısı inkâr edilemez niteliktedir. Altın Orda Devleti'nin İslamlaşma sürecinde çok önemli bir rolü olan şahsiyetlerden biri de Özbek Han ve oğlu Canibek Han dönemlerinde yaşamış Türkiye ilim dünyasında henüz bilinmeyen Anadolu tarikat şeyhlerinden Ebu Bekir Kalenderi (Aksarayı) olmuştur. Anadolu Kalenderilik tarikatının az bilinen temsilcilerinden olan Ebu Bekir Kalender Aksarayı yaşamının önemli bir kısmını 1320-1340 yıllarında Altın Orda'nın Kırım emirlerinin ikametgâhı olan ve Eski Kırım olarak adlandırılan Solhat şehrinde geçirmiştir. İslamiyet'i tebliğ için geldiği bu topraklarda “Kalendername” adlı eserini yazmıştır. Özbekistan İlimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsünde muhafaza edilen bu el yazma eser, 400 varak olup Farsça mesnevi üslubunda kaleme alınmıştır. Eser 2017 yılında Rusçaya çevrilerek basılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, İslamiyet, Ebu Bekir Aksarayı, Kırım, Kalenderilik

Gönderme Tarihi:20/07/2018

Kabul Tarihi:25-08-2018

* Dr.Öğr.Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih BölümüE-Posta: telli.k@gmail.com

An Unknown Person İn The İslamization Of The Golden Horde State: Ebu Bekir Kalender Aksarayi And His Work Called “Kalendername”

Abstrset

The Golden Horde State, which was founded by Genghis Khan’s the grandchild who is Batu Khan, has been Turkified in the historical period with the influence of the Turkish population density in the region of Deşti-Kıpçak. The religion of İslam in the state began to be accepted in the period of Berke Khan. The spread of Muslims and the İslamic appearance of the state were realized in the years of Özbek Khan's (1313-1342) domination. Özbek Khan built mosques, mosques and Madrasas in the cities and gave importance to the establishment of all the rules required by the İslamic religion. In this historical process, the contributions of the sect shadows and their members are undeniable. Ebu Bekir Kalenderi (Aksarayi) is one of the figures who played a very important role in the process of İslamization of the Golden Horde State. He lived in era of Uzbek Khan and his son Canibek. He is not yet known in science world of Turkey. Ebu Bekir Kalender Aksarayi is one of the less known representatives of the Anatolian Kalenderilik (Qalandariyya) sect. Much of his life was spent in the city of Solhat, the former Crimea, which was the residence of the Golden Horde’s Crimean commanders in 1320-1340. He wrote "Kalendername" in these lands where he came to notify İslam. This handwritten work preserved in the Institute of Oriental Sciences of the Academy of Sciences of Uzbekistan. It consists of four hundred pages. It was written in Persian mesnevi style. The work was translated into Russian in 2017 and printed.

Keywords: Gold Horda, İslam, Ebu Bekir Aksarayi, Crimea, Kalenderilik (Qalandariyya)

Received Date: 20/07/2018

Accepted Date: 25/08/2018

Неизвестная Личность В Исламизации Золотой Орды: Абу Бакр Каландар Аксарайи И Его Произведение «Каландарнаме»

Резюме

Государство Золотая Орда, созданное Бату-ханом, внуком Чингисхана, в историческом процессе стало тюркоязычным под влиянием тюркского населения Дешт-Кипчакского региона. Принятие ислама в государстве начинается в период хана Берке. А распространение мусульманства и становление государство исламским было реализовано при правлении хана Узбека (1313-1342). Построивший в городах соборных мечетей и медресе Узбек хан, придавал большое значение на установление всех правил, требуемых исламской религией. Невозможно отрицать вклад шейхов и членов орденов в этом историческом процессе. Одним из личностей сыгравший важную роль в процессе исламизации в Золотой Орде, который жил в при правлении Узбек хана и его сына Джаныбек хана и пока еще неизвестный в Турецкой научной среде являлся шейх одного их Анатолийских братств – Абу Бакр Каландар (Аксарайи). Абу Бакр Каландар Аксарайи - будучи малоизвестным представителем анатолийских Каландаров значительную часть своей жизни, между 1320 и 1340 гг. прожил в городе Солхат ныне названный Старый Крым, в котором располагалась резиденция Крымских эмиров Золотой Орды. В этих землях, который он пришел проповедовать ислам было написано им труд названный «Каландарнаме». Рукопись сохранившаяся в Институте Востоковедения Академии Наук Узбекистана, состоит из 400 листов и написано на персидском языке, поэтическим метром – маснави. В 2017 г. произведение было переведено на русский язык и опубликовано.

Ключевые слова: Золотая Орда, Ислам, Абу Бакр Аксарайи, Крым, Каландары

Получено: 20/07/2018

Принято: 25/08/2018

Giriş

Tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre Altın Orda Devleti 1241 yılında Doğu Avrupa'da Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulmuştur. Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bölgede kurulan bu devlet, başlangıçta Moğol geleneğine sahip olsa da Kıpçak, Bulgar ve diğer Türk nüfus ve kültürünün etkisi ile Türkleşmiştir. Cumhuriyet forsunda yer alan on altı Türk devletinden biri olan Altın Orda Devleti, Türk tarihinin önemli bir dönemini teşkil etmektedir. Altın Orda Devleti'nin Türkleşme sürecinde Moğol istilasının yıkıcı etkisi ile zarar gören Müslüman dünyasında çeşitli sûfi tarikat ve akımlar ortaya çıkmıştır. Sûfi tarikat ve akımlar İslam kültürünün ayakta kalmasını ve yaygınlaşmasını sağladığı gibi birçok devlet ve yönetimlerin de İslamlaşmasında etkili olmuştur. Konar-göçer Türklerin İslamlaşmasında Hoca Ahmed Yesevi ve daha sonra onun öğretileri ile oluşan Yesevilik tarikatı çok büyük rol oynamıştır. Horasan, Harezm, Maverâünnehr, Azerbaycan, Kafkaslar, Anadolu ve Balkanlara kadar uzanan Yesevi dervişleri bu coğrafyalarda İslam kültürünü yaymışlardır. Altın Orda ahalisinin İslamlaşmasında da Yesevilik esas rol oynamıştır. Fakat bunun yanında Kübrevilik, Mevlevilik, Kalenderilik, Haydarilik gibi tarikatların etkisini de göz ardı etmemek gerek.

Altın Orda Devleti ve İslamiyet

İrtiş boyundan Aral gölünün kuzeyindeki bölgeler de dahil Kama, İdil havzası, Özü boyu ve Turla'ya kadar uzanan geniş bir arazide kurulan Altın Orda Devleti'nin merkez şehri Saray'dır. Bu şehir siyasi öneminin yanı sıra ticaret yollarının da üzerinde bulunduğu kısa zamanda gelişerek Doğu Avrupa ile Batı Sibiryası arasında en büyük merkez haline gelmiştir.¹ Altın Orda Devleti'nin kurulduğu bu coğrafya İslam dinini Hazar Hakanlığı ve İdil-Bulgar Devleti zamanında tanımıştır. Hazar Hakanlığının dini hoşgörüsü sayesinde bir hayli yaygınlaşan İslam dini, İdil-Bulgar Hanı Almış'ın 900 yılında İslam dinini kabul etmesi sonucu devlet dini seviyesine yükselmiş ve bu bölgeler Abbasi halifesine bağlı bir Müslüman yurdu olmuştur. Zamanla bölge yapısı, mimarisi ve kültürü ile Türk-İslam medeniyeti açısından ehemmiyet kazanmıştır.² Bu coğrafyada oluşan Türk-İslam kültürü Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasına önemli katkı sağlamıştır. Bölgede İslam kültürünün yerleşip yaygınlaşmasında önemli rol oynayan İdil-Bulgar Devleti Kiyev ve diğer Rus knezlikleri ile siyasi ve ticari ilişkilerde bulunmuştur. Bölge üstünlüğü mücadelesinde çoğu zaman Bulgarlar kazançlı çıksalar da, Knez Vladimir'in Hıristiyanlığı kabul edip diğer knezleri etrafında birleştirdikten sonra durum Ruslar lehine değişmiştir. Hatta Rus yıllıklarında Bulgarlarla Ruslar arasında karşılıklı

¹Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", DİA, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 1989, s.539.

² Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kurulan Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1992, s. 35, 115.

Korkmaz

yardımlaşma ve ticaret anlaşmalarının yapıldığı da görülmektedir. Moğol istilası öncesinde bölgede etkin olan İdil-Bulgar Devleti zayıflamış ve 1219 yılında Batıya giden ticaret yollarını hareketlendirmek amacıyla Ustyug'a yapılan seferden sonra taarruz yapmayı tamamen bırakmışlardır. Bu tarihten sonra savunma durumuna geçmişlerdir.³

İdil-Bulgar Devleti'nin zayıflaması sonucu bölgede İslam'ın yok olma tehlikesinin karşısı denilebilir ki, Moğol istilası sayesinde alınmıştır. 1220 yılında Bulgarlara karşı artan Rus saldırıları Moğol istilası ile kesilmiştir. Bu gelişmeler sayesinde İdil-Ural bölgesinde durum İslam'ın lehine değişmiştir. Nitekim daha sonraki süreçte kurulan Altın Orda Devleti'nin İslamlaşması ileri sürdüğümüz bu düşünceyi kanıtlamaktadır.⁴

Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan (1240-1241) Altın Orda Devleti'nin oluştuğu dönem aslında Cengiz oğullarının birbiri ile mücadele ettiği dönemdir. Cengiz Han, kurduğu Moğol İmparatorluğu'nun yönetimini baş hatunu Börte'den⁵ dünyaya gelen dört oğlu arasında taksim etmişti. Büyük oğlu Cuçi devletin Batı kısmında bulunan en uzak topraklardan, ikinci oğlu Çağatay Orta Asya coğrafyasından sorumlu idi.⁶ Üçüncü oğlu Ogeday mülayim karakteri ve şefkatli tutumu dolayısı ile Cengiz Han tarafından veliaht tayin edilmişti.⁷ Dördüncü oğlu Tuluy'a imparatorluğun merkezini teşkil eden Moğolistan verilmişti. Tuluy'un oğlanları Mengü Han ve Kubilay Han Ogeday'dan sonra büyük Hanlığı idare etmişlerdi.⁸ Mengü Han diğer kardeşi Hülagü'yü Yakın Doğu, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip kendisine tâbi bir "İlhan" olarak idare etmekle görevlendirmişti. Daha sonraki süreçte burada kurulan devlet Hülagü'nün İlhan unvanına nispetle İlhanlılar olarak adlandırılmıştır.⁹

Cengiz Han'ın torunları tarafından kurulan İlhanlılar Devleti ile Altın Orda Devleti Kafkaslar ve Azerbaycan toprakları konusunda anlaşamıyorlardı. Bu iki devlet arasında gelişen siyasi olaylar Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasına önemli katkı sağlamıştır. İki kardeş devlet arasındaki karışıklıklar Altın Orda Hanı Berke Han (1256-1266) döneminde yaşanmıştır. Berke Han aynı zamanda Altın Orda Devleti'nde İslamiyet'i

³ Dinçer Koç, Rus Kaynaklarında Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil-Bulgar Devleti, İstanbul, 2010, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 130-150.

⁴ Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları", Volga-Ural Bölgesinde İslam medeniyeti İkinci Milletlerarası Sempozyum, IRCICA (Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilization in Volga- Ural region) Bildirileri, Kazan, Tataristan, 24-26 Haziran 2005, s. 235.

⁵ B. Y. Vladimircov, Cengiz Han, Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul, 1950, s. 114.

⁶ A.YU.Yakubovsky, Altın Ordu ve Çöküşü, (Çev: Hasan Eren), T.T.K., Ankara, 2000, s. 15, 29.

⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Ogeday Han", DİA, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 22.

⁸ Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", DİA, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 369.

⁹ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", DİA, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 102.

Korkmaz

devlet seviyesine çıkararak ilk Han olarak bilinmektedir.¹⁰ Tahta çıkış tarihleri konusunda (1256/1257) olduğu gibi Müslümanlığı kabulü ile ilgili de çeşitli kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır. Kaynaklardaki bilgiler karşılaştırıldığında Berke Han'ın Müslümanlığı tahta çıkmadan önce Türk medeni hayatında önemli bir yeri olan Harezmi şehrinde bulunduğu sıralarda 1240'larda¹¹ kabul ettiği söylenebilir.¹² Hâkimiyeti sırasında Berke Han'ın Hülagü Han'a karşı Müslüman Memluk Devleti ile ittifak kurması Altın Orda Devleti'nin İslamlaşma sürecini siyasi yönden etkilemiştir. O çağda İslam dünyasının rehberi olan Mısır Kölemen Sultanlığı ile karşılıklı iyi ilişkiler Berke Han'ın kızını Kıpçak kökenli¹³ Sultan Baybars'a vermesiyle pekiştirilmiştir.¹⁴

Moğol istilasının Türk-İslam medeniyeti üzerinde ağır ve yıkıcı etkisi olduğu kabul edilse de, kaynaklar Cengiz Han'ın İslam büyüklerine karşı gösterdiği saygıdan da söz etmektedir. Örneğin, Abdulgaffar Kırımî eserinde, Harezmi seferine çıkarken Cengiz Han'ın bölgede bulunan ünlü Şeyh Necmeddin el-Kübra'ya zarar gelmemesi için bölgeden ayrılması konusunda haber gönderdiğini yazar. Şeyh Necmeddin el-Kübra'nın (1145-1221) Harezmi'de kurup geliştirdiği Kübrevilik tarikatı daha önce belirtildiği gibi Altın Orda'nın İslamlaşmasında önemli rol oynamıştır. Hatta Berke Han'ın Müslüman oluşu da Şeyh Necmeddin Kübra'nın müridi Seyfeddin el Harezmi Berkazî'nin etkisi ile olmuştur.¹⁵

Altın Orda bölgesindeki İslam kültürünün oluşumunda Türklerin yaşadığı diğer bölgelerde olduğu gibi asıl etkili olan tarikat Yesevilik olsa da; Kübrevilik, Mevlevilik, Kalenderilik vs. birçok tarikatın da etkisi olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Altın Orda Hanlarından İslamiyet'i ilk kabul eden belirtildiği üzere Berke Han'dır. Lakin İslamiyet Özbek Han (1312-1342) döneminde devlet dini olarak kabul edilmiştir.¹⁶ Ülkede Müslümanlığın yayılmasını sağlayan Özbek Han emirlerin, halkın Müslümanlığa girişte zorlanmalarını konusundaki telkinlerini dinlemeyerek Şaman ve Budist din görevlilerini ölümle tehdit etmiş ve kısa sürede bütün tebaasını yönetimi altında birleştirmeyi başarmıştır. Onun döneminde şehirlerde İslami yapıların inşasına özen gösterilmiştir. Sadece Saray şehrinde mescitlerin dışında on üç cami olduğu bilinmektedir. Ayrıca ülkede çeşitli tarikat büyükleri, şeyhleri ve din âlimleri rahat bir şekilde

¹⁰ Cengiz Han Ananesi (Cengiz Han Töresi) olarak kabul edilen Gök Tanrı inancından ayrılarak başka inanca geçtiği halde tahta çıkarılmıştır.

¹¹ Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları", A.g.m., s. 241.

¹² Enver Konukçu, "Berke Han", DİA, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 506.

¹³ Fatma Akkuş Yiğit, "İktidar ve İzdivaç: Memluk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 49, Bahar-2016, s. 105.

¹⁴ Aydın Çelik, Önder Güler, "Altın Ordu İmparatorluğu", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 188, 2010, s. 143.

¹⁵ İlnur Mirgaliyev, "Svedeniya al-Hkadj Abd al-Gaffara Kırımı ob İslamizatsii v Zolotoy Orde", İslam i Vlast v Zolotoy Orde, Kazan, 2012, s. 9.

¹⁶ Malov N.M., Malışev A. B., Rakuşin A. İ., Religiya v Zolotoy Orde, Saratov, 1998, s. 111.

Korkmaz

İslam'ı tebliğ ederek sarayda ve halk arasında saygı ile karşılanırlardı. XIV. yüzyılın önemli yazarlarından olan İbni Batuta seyahatnamesinde Özbek Han'ın Saray şehrinde yaşayan âlim Numaneddin Harezmi'ye büyük saygı gösterdiğinden ve cuma günleri onu ziyaret ettiğinden bahseder.¹⁷ Anadolu'dan gelerek Özbek Han ve oğlu Canibek Han dönemlerinde Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasına önemli katkılar sağlayan şahsiyetlerimizden biri de Ebu Bekir Kalenderî (Aksarayî) olmuştur.

Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendername” Adlı eseri

Ebu Bekir Kalender Aksarayî'nin hayatı ile ilgili bilgileri kendisinin yazdığı “Kalendername” eserinden elde etmekteyiz. El yazmanın 275. varlığında kendisini “Pir Kalender Rûmî Ummî Aksarayî ...” olarak adlandırmıştır. Buradan onun Aksaray'da doğduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanılmamakta birlikte, XIII. yüzyılın ikinci yarısında doğduğu tahmin edilmektedir.

Anadolu Kalenderilik tarikatının az bilinen temsilcisi, Uşşakiye tarikatının kurucularından olan Aksarayî, yaşamının önemli bir kısmını 1320-1340 yıllarında Kırım'da Altın Orda'nın Kırım ulusunun emirlerinin ikametgâhı olan Eski Kırım denilen Solhat şehrinde geçirmiştir. Aksarayî'nin Solhat şehrine geldiği tarihler bölge kültürünün İslamî yapısının oluştuğu döneme tekabül etmektedir. Solhat halkının manevi ve kültürel yaşamı Anadolu Selçuklularından gelen sûfizmin etkisi ile oluşmaya başlamıştı. Özellikle Gök Tanrı inancına sahip göçebe Türklerin ve Budistlerin İslamlaşmasında sûfîlerin rolü büyük olmuştur. Anadolu-İslam geleneği onların yerleşik hayata geçme ve şehirleşme süreçlerini de hızlandırmıştır.¹⁹

Deşti-Kıpçak ülkesinde Anadolu-İslam kültürünün oluşumunda çok etkili olan Aksarayî'nin eserinde bazı sûfî şeyhleri ile karşılaştığı zamanlara dair bahislerin yer aldığı kısımlardan yola çıkarak gençliğinde bir süre Konya'da kaldığı anlaşılmaktadır. Küçük Asya ve Suriye'de seyahat etmiş; Kayseri, Sinop, Tokat, Demeşk, Halep gibi şehirlerde bulunmuş, Mekke ve Medine'ye de giderek hac görevini yapmıştır.²⁰ Aksarayî kendi etnik kökeni konusunda hiçbir bilgi vermemektedir. Yalnız onun Horasan ve Azerbaycan'dan Moğol istilası nedeniyle kaçıp Selçuk Türklerinin topraklarına yerleşen göçmenlerden olduğunu söylemek mümkündür.²¹

¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, İbn Batuta Seyahatnamesi, Çeviri İnceleme ve Notlar A. Sait Aykut, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 399.

¹⁸ Mirgaliyev, “Ebu Bekir Kalender Rumi. Kto on?”, Kırımckoe İstoričeskoe Obozrenie, Sayı 1, Kazan-Bahçesaray, 2014, s. 41.

¹⁹ M.Kramarovskiy, “Kırım i Rum v XIII-XIV Stoletiyah (Anatoliyskaya Diaspora i Gorodskaya Kultura Solhata)”, Zolotoordinskaya Obozreniya, Kazan, 2016, s. 56.

²⁰ Gibadullin, Ebu Bekir Kalender Rumi “Kalendername”, A.g.e., s. 62, 86, 220, 129,354, 695, 983.

²¹ Gibadullin İ. R., Ebu Bekir Kalender Rumi “Kalendername”, Kazan, 2017, s. 38.

Korkmaz

Kaynaklarda ve menkıbelerde adı geçmeyen Zile doğumlu Baheddin Ömer Zilevî'yi akıl hocası olarak kabul eden Aksarayî'nin eğitimi konusunda da her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen herkes gibi medrese eğitimi almıştır. Eserinden derlediğimiz bilgilere esasen onun medrese programı dışında, ortaçağ eğitim geleneğine dahil edilmeyen felsefe ve tıp ilimlerine vakıf olduğu söylenebilir. O, fıkıh ve kelam'ın şartlarına değinmeden (selefî Celâleddin Rûmî'nin aksine) şiirlerinde sıklıkla gök cisimleri, coğrafi konum ve az ölçüde tıp ile ilgili örnekler yer vermektedir. Bununla birlikte Aksarayî eğitimsiz, okuryazarlığı olmayan bir kişi olduğunu vurgulamak için kendine, Arapçada “okuma yazma bilmeyen” anlamına gelen “Ümmî” lakabını takmıştır. Kuşkusuz bununla efendimiz Hz. Peygambere benzetmek istemiştir.²²

Aksarayî, Müslüman Doğu'nun büyük bir kısmında derin siyasî buhrana sebep olan Moğol istilası sonrasında İslamî fikir ve akımların ortaya çıktığı bir dönemde yaşamıştır. Müslüman dünyasının geçiş dönemi olarak kabul edilen bu sosyo-kültürel ortam onun bakış açısını da etkilemiştir. Sûfî gruplarının gelişip ve yaygınlaştığı bu dönemde Anadolu'da Kalenderîler, Abdallar, Mevlevîler hareketleri ortaya çıkmış ve şehir tüccarları, sanatkârları arasında yaygınlaşarak insanları etkilemişlerdir. Ünlü Celaleddin Rûmî'nin Kalenderî Şems-i Tebrizî ile görüşmesi bütün dünyaya miras bıraktığı “Mesnevî” eserinin ortaya çıkmasında etkili olan sûfî muhite kuşkusuz Aksarayî de ait idi. O, kendini daha çok Beyazıt-ı Bestamî geleneğine veya onun esas aldığı sekir inancına meyilli sufi zümrenin nüfuzuna, bununla birlikte de Melametiye denilen Horasan sûfî hareketine dâhil ediyordu.²³

İbn-i Batuta, seyahatnamesinde Deşti-Kıpçak bölgesi, Altın Orda Devleti, Özbek Han ve onun emirleri, hatunları vs. hakkında önemli bilgiler vermektedir. Onun ünlü seyahatnamesinde Altın Orda Devleti'nin Müslüman hükümdarlarından Özbek Han (1313-1342) ve onun oğlu Canibek Han'ın (1342-1357) dönemlerinde Kırım'da bulunan Aksarayî hakkında da bilgilere rastlanılmaktadır. İbn-i Batuta Aksarayî ile ilgili; “Şâfî hatibi Ebûbekir'i görmek, onlarla görüşmek fırsatına eriştim. Şâfî hatibi Ebûbekir, Memlûk sultanı Melik Nâsır'ın burada inşa ettirdiği büyük câminin hatipliğini yapıyordu.” ifadelerine yer verir.²⁴ Melik Nasir'in yaptırdığı bu cami o dönemin baş camisi olarak kabul ediliyordu. 1333 yılının baharında Solhat şehrini gezerken Aksarayî ile görüştüğünü yazan İbn-i Batuta, onun, baş caminin imamı olduğunu belirtir. Altın Orda Devleti'nin baş camisinin imamı, Özbek Han'ın yanında dinî işlerden sorumlu şahıs demektir. Bu bilgi bize Aksarayî'nin o dönemde artık dinî işlerde tanınmış, saygın ve bilgili bir şahsiyet olduğunu söyleme fırsatı

²² Gibadullin, Ebu Bekir Kalender Rumi “Kalendername”, A.g.e., s., s. 38.

²³ Gibadullin, Ebu Bekir Kalender Rumi “Kalendername”, A.g.e., s. 39.

²⁴ Batuta Tanci, İbn Batuta Seyahatnamesi, A.g.e., s. 366.

Korkmaz

vermektedir. Büyük ihtimalle o, Altın Orda Devleti'nde resmî hale gelen İslam dininin vaizlerinden biri idi. Fakat ne yazık ki, Aksarayî'nin imamlık yaptığı baş camii iyi korunamamıştır ve Solkhat'ın topografik haritasında yeri bilinmemektedir. Ayrıca ölüm tarihi konusunda da kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. 1925,1926 ve 1928 yıllarında Solhat şehrinin Orta Çağ İslam mezarları ile ilgili yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılan 320 mezar arasında Aksarayî'nin adına rastlanmamıştır. Onun, kişisel bilgilerinin belirtilmediği başka şehir mezarlıklarından birinde gömüldüğü varsayılabilir. Ayrıca Altın Orda Devleti'nin Saray, Bolgar vs. gibi önemli şehirlerinden birinde de defnedilmiş olması muhtemeldir.²⁵

Aksarayî'nin günümüze ulaşan yegane eseri “Kalendername”²⁶ adlı eseridir. 23 yıldan fazla bir zamanda (1320/21-1340/41) bölüm bölüm yazılarak beş defterde toplanan “Kalendername”, on altı bin yüz yirmi bir (16121) beyitten ibaret sûfî inançlarının çeşitli meselelerine değinen mistik-didaktik bir mesnevidir. Eser, tek içerik çizgisine sahip değil, çeşitli konulu kısımlar toplusudur. Bu toplunun merkezinde sûfî taliminin yapıma düzeninin anlatıldığı kıssalar bulunmaktadır. Aksarayî sık sık temsil, remz, işaret, destan ve münazara gibi metafizik anlatım şekillerine başvurmuştur. Bölümlerin birçoğu bu veya diğer betimlemelerin, peygamberin ve sûfî evliyaların hayatlarından hadiselerin naklinden ve görkemli sûfî temsilcilerine methiyelerden ibarettir.

“Kalendername”de “Heterodoks sûfilik”in 3 temel yönünü görmek mümkündür. Bunlar Kalenderiler, Abdallar, Mevleviler ve onlara çok yakın olan Haydarîler (Kutbeddin Haydarî'nin takipçileri) ve Rifaiyye tarikatıdır. O, bunları bir birinden ayırmadığı için kendini heterodoks sûfilik'in hangi koluna dâhil ettiğini belirlemek zordur. Çünkü “kalender” sözünün sözlük anlamı bütün dönemler için belirsiz olmuştur. Aksarayî'nin Kalenderîliğin hangi kolunun takipçisi olduğunu tahmin etmek güçtür. Şairin bu lakabı, onun yalnızca bir (bekarlık, inzivaya çekilmek, delilik) meşguliyetin takipçisi olduğuna işaret edebilir. Buna karşılık, Konya'ya giderek Rûmî'nin oğlu, Mevlevî tarikatının bânisi Sultan Veled'in iltifatına layık görüldüğünü yazması, onun, Celaleddin Rûmî ve onunla bağlı olarak ortaya çıkan Mevlevî tarikatına olan ilgisini ortaya koymaktadır.

Celaleddin Rûmî'nin eserini iyi bilen ve kendi eseri “Kalendername”de ona hayranlığını ifade eden Aksarayî'yi, selefinin koyduğu şiirsel ananın takipçisi olarak kabul edebiliriz. “Kalendername” eseri ise Celaleddin Rûmî'nin “Mesnevi” si ile benzerlik göstermektedir. Bu eserler yapısı, mesnevi ölçüsü ve içerdiği konular bakımından aynıdır.²⁷

²⁵ Mirgaliyev, “Ebu Bekir Kalender Rumi. Kto on?”, A.g.m., s. 42.

²⁶ Birinci defterde “Uşşakname”, “aşıklar hakkında şiir” adlandırılmıştır.

²⁷ Suharukov, A. N., “Vliyanie Tvorçestva DJalaleddina Rumi Na Duhovnyyu Jizn v Kırımu”, Uçene zapiski Kırımskogo Federalnogo Universiteta İmeni V. İ. Vernadskogo, Seriya “Filologičeskie Nauki”, Tom 2 (68), No:3, 2016, s. 505.

Korkmaz

Müellif kendini Celaleddin Rûmî'nin öğrencisi olarak tanımlamakta, bazen de kendi adına onun geleneğinin takipçilerinden olduğunu belirtmek için “Rûmî” kelimesini eklemektedir. “Kalendername”de Aksarayî, Celaleddin Rûmî'nin eserinden gizli ve açık örnekler de vermektedir. Bütün bunlara rağmen, “Mesnevi”nin üslup akıcılığı ve hafifliği, şiir dilinin maharetle kullanılması ve zengin içeriği bakımından da “Kalendername”den üstün olduğunu kaydetmek gerekmektedir. Bu farkın birçok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle, Aksarayî'nin, Rûmî'nin sahip olduğu derin ve geniş bilgiye ve entelektüelliğe sahip olmadığını söylemek mümkündür. Bu iki şahsiyet karşılaştırıldığında, Aksarayî'nin İslam ilmi ve entelektüel sûfilikten uzak olduğu görülmektedir. O, daha çok XIV-XVI. asırlarda Anadolu'da mevcut olan Alevî-Bektaşî ananesinin zamanla zengin sözlü ve yazılı servetine çevrilen halk (hatta köylü) sûfliğine daha yakındı. Anadolu Ahilik cemiyetine de bağlı olan Aksarayî'de sûfliğin bütün cereyanlarında açık şekilde etkisi gözüken İsmailîliğin de bazı yönlerini görmek mümkündür. İsmailî inançların etkisini, bahsettiği uzayla ilgili konulara ve aynı zamanda harf ve rakamların sembolik anlamlarına sık sık başvurularında görebiliriz.²⁸

Çeşitli ideolojik ve dini tesirlerden ilham alan Aksarayî, eserinde yeni “Uşşâkiyye” tarikatının kurulduğunu ilan etmektedir ve bu tarikatın kendinden önceki bütün tarikatları geride bırakacağını umduğunu söylemektedir. Tarikatın adından da belli olduğu üzere onun inançlarının temelinde ebedî başlangıç, kâinatı harekete getiren güç gibi anlaşılabilir “ilahi aşk” fikri yer almaktadır. Aksarayî, bu aşka ulaşmayı, dinî ibadetten inanç ve inançsızlıktan daha yüksekte tutmaktadır. “Kalendername”ye göre Uşşakî yolu Hicri 720 (1320/21) Kırım'da Tanrı tarafından Aksarayî'ye açılmıştır.²⁹

Uşşâkiyye tarikatına katılmak için 5 kurala riayet etmek gerekiyordu. Başkalarının kusurlarını gizlemek, kötü amellerden ve huylardan kendi nefsini korumak, düşmanlarına karşı merhametli olmak, şer'î kanunlara riayet etmek, konumuna ve durumuna rağmen bütün insanlara hizmet etmek. Aksarayî, “Sanki yağmur gibi üzerimize yağdılar”³⁰ ifadesiyle kısa sürede bu tarikatın Kırım'da takipçilerinin hızla arttığını belirtmektedir. Ayrıca o kendisinin asıl vârisinin Hacı Muhammed Kırımî olduğundan da bahsetmektedir. Bu şahsın “Kalendername”yi kaleme alan kişi ve aynı zamanda onun en yakın müritlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında, sonraki bölümlerde müritleri arasında bulunan beş takipçisini de kendisi ile aynı seviyede tutarak değerlendirdiği görülmektedir.

²⁸ Gibadullin, Ebu Bekir Kalender Rumi “Kalendername”, A.g.e., s. 38.

²⁹ Gibadullin, Ebu Bekir Kalender Rumi “Kalendername”, A.g.e., s. 556.

³⁰ Gibadullin, Ebu Bekir Kalender Rumi “Kalendername”, A.g.e., s. 557.

Korkmaz

“Kalendername” eserinin içeriği, tevhit, İslam Peygamberi’nin methi, sıra ile her bir halifeye adanmış özel mesneviler, ruh, aşk, akıl, idrak, insan ve insanlık, insanın var oluşunun esaslarının belirlenmesi, bazı menfi insani hususiyetler hakkında uyarılar ve nasihat, sabrın methi, yılın mevsimleri onların bize katkıları ve yararları hakkında ayrıca silsile, itibarsız dünyanın faniliği ve geçiciliği hakkında, cömertlik, minnettarlık, manevi büyüklük gibi liyakatli hususiyetler ile ilgili konulardan ibarettir. Bütün hikaye ve rivayetler, nasihat ve bazı tarihî malumatlarla birbirini izlemektedir. Tanınmış sûfilere ayrılmış bazı bölümlere ilave olarak Celaleddin Rûmî’nin büyük oğlu, babasının takipçisi ve Mevlevî tarikatının önderi olan Sultan Veled ile görüş kısımları, geçmiş hükümdarlar hakkında rivayetler, bu eser hakkında notlar vs. konulardan oluşan çok kıymetli dizeler de yer almaktadır.

Aksarayî’nin şiirleri genel olarak *eklektik* (farklı düşünce sistemlerinden seçilen öğretilerin ayrı bir sistem içinde birleştirilmesi) bir özellik taşımaktadır. O, Ortodoksluk ve Heterodoksluk arasında dengeyi korumakla, sanki halk sûfililiği ile ilmî Müslüman tabaka arasında geniş şekilde yayılan daha keskin ve tekmil sûfî inançları arasında bir geçit konumundadır. Sade betimlemelere ve halk tiplerine müracaat eden Aksarayî. Naklettiği dinî kavramlar teorik bilgilerle ağırlaştırılmamıştır. Eserde bazı “Tenbih”, “Uyarı”, “Nasihat”, “Tavsiye” vs. başlıklar şeklinde öğretici kısımlar da yer almaktadır. Eserin bazı bölümleri ise teorik olarak sûfî öğretilerinin açıklanmasına ayrılmıştır.

XIV. yüzyılın birinci yarısında yazılan “Kalendername”, Kırım’da Farsça yazılmış en büyük eserdir. Bu eserin günümüze ulaşan nadir nüshası Özbekistan Cumhuriyeti (Taşkent) Ebu Reyhan Birûnî adına Şarkiyat Enstitüsü’nün El Yazmalar fonunda 11668 numarada muhafaza edilmektedir. Uzmanlar tarafından birkaç “Kalendername” eseri bilinse de, onları yalnızca *Kalender* kelimesi birleştirmektedir. Aksarayî tarafından yazılan “Kalendername” ise nadir bir eserdir. Diğer devletlerin merkezi arşivlerinde ve araştırma merkezlerinde onun bir benzerine rastlanmamıştır.³¹

El yazma, Seyid Beyazıt el-Uşşakî es-Samrini (Sumranî) tarafından 1360 (Hicri 761 Şaban) yılında tamamlanmıştır. Bu şahsın soy bilgileri, Azerbaycan’ın tarihî arazileri olan, İran’ın Kuzey-Batısındaki bölgeler göz önünde bulundurulduğunda köken olarak Azerbaycan asıllı olduğuna işaret etmektedir. El yazmanın sayfalarındaki mühür ve haşiyelerin, kenarlara yapılan not ve izahların tahlili, bu eserin XIX. asrın sonu XX. asrın birinci yarısında birkaç defa el değiştirdiğini göstermektedir.³²

³¹ Suharukov, A. N., “Persidskiy yazık v Kırımu do XX veka”, Aktualnie Voprosa Obrazovannoy i Zarubejnoj İranistiki, Kazan, 15-16 Mayıs 2015, s. 150.

³² Gibadullin, A.g.e., s. 38.

Korkmaz

Bu nadir el yazma eser, 1966 yılında Özbekistan SSR İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü'nün kıymetli eserlerin satın alınması ile Taşkent Şarkiyat Enstitüsü El yazmalar ve Antik Eserler Fonunun zenginleştirilmesi sırasında Namangan şehrinde bir şahıstan satın alınmıştır. 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında Kırım-Tatar halkının bir kısmının yarımadadan göçmesi esnasında bu kitabın onlarla birlikte Özbekistan'a geldiği tahmin edilmektedir³³. Bu eser hakkında bilgiler ilk olarak 1971 yılında Özbekistan SSR İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Şark El Yazmalar toplusunun kataloguna kaydedilmiştir.³⁴

Kalın kağıt üzerinde güzel, okunaklı nesihle yazılmış, 800 sayfalık 400 varaktan ibaret olan bu eserde başlıklar zincifre ile boyanmıştır. Eser, el yazma müellif nüshasının en erken kopyasıdır. El yazmanın yazılma tarihi ve yeri konusunda bilgileri el yazmanın kendisinden elde etmek mümkündür. Müellif, eserini 720 yılında Kırım'da yazmaya başladığını belirtmektedir. Eserde kullanılan Hicrî tarihi Miladî takvime çevirince 720 yılı 1320/21 yıllarına denk gelmektedir. Üçüncü bölümle ilgili kayıt ise “740 yılı idi coşkun urmağa benzer kelamlar sel gibi aktı.” şeklindedir. Bu ise 1339/40 yılına denk gelmektedir. Eserin 4. cildinin adaletli padişah Özbek Han döneminde Kırım şehrinde, 5. cildinin ise adaletli sultan Mahmud Celaleddin Canibek Han zamanında tamamlandığı belirtilmiştir. Canibek Han'ın hakimiyeti kaydedildiği üzere 1342-1357 yıllarına rastlamaktadır. Böylece “Kalendername” eserinin yazılması 23 yıl sürmüştür. XIV. yüzyılın ortalarında o dönem Altın Orda ulusunun yarımadadaki başkenti - Kırım şehrinde tamamlanmıştır. Sonuç olarak, bütün yarımada adını bizzat bu şehirden almıştır. Çeşitli dönemlerde bu şehir, Solhat sonraları ise Eski Kırım olarak adlandırılmıştır. Şehir şimdi de Eski Kırım olarak bilinmektedir.³⁵

2015 yılında Tataristan Özerk Cumhuriyetinin Ş. Mercani adına Tarih Enstitüsü'nün “Altın Orda ve Tatar Hanlıkları Araştırma Merkezi” bu nadir eserin ilk faksimile neşrini hazırlayıp yayınlamıştır.³⁶ Ayrıca bu eser Kazan'da doktora tezi olarak incelenmiş ve Rus diline çevrilerek 2 cilt şeklinde yayımlanmıştır. Rusça baskıda şahıs ve yer adlarından oluşan indeks sayfaları hazırlanmıştır. Her bir cildin sonuna ise eserin Farsça sayfaları eklenmiştir.

³³ Suharukov, Persidiskiy Yazık v Kırımı..., A.g.m., s. 151.

³⁴ Urunbaeva A., Epifanov L.M., Sobranie Vostoçnikh Rukopisey Akademi Nauk Uzbekiskoy SSR. Tom 9, Taşkent, 1971, s. 474.

³⁵ Suharukov, Persidiskiy yazık v Kırımı..., A.g.m., s. 152.

³⁶ Ebu Bekir Kalender Rumi, Kalendername, Faksimile, Yayına Hazırlayan İ. M. Mirgaliyev, Kazan, 2015.

Sonuç

Doğu Avrupa Türk tarihi, Deşt-i Kıpçak bölgesi ve Altın Orda Devleti geniş coğrafyaya yayılmış Türk tarih ve kültürünün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu bölgeler İslamiyet'i İdil-Bulgar Devleti ile tanımaya başlamıştır. Moğol istilası sonucu bölgenin İslamlaşması kesintiye uğrasa da Hıristiyan Rus kültürünün yayılmasını da önlemiştir. Bu coğrafyanın İslamî yapısının oluşumunda Anadolu-İslam geleneğinin etkisi büyük olmuştur. Bu süreçte sûfî şeyh ve müritleri çok önemli roller icra etmişlerdir. Anadolu'dan göç edip Altın Orda'nın İslamlaşmasına katkı sağlayan İslam büyüklerimizden olan Ebu Bekir Kalender Aksaryî'nin ve "Kalendername" eserinin incelenmesi dönemle ilgili her alanda çalışan araştırmacılara önemli imkanlar sunacaktır. Ortaya çıkarılarak ilim dünyasına sunulan "Kalendername" adlı eserde XIII. asır Kırım tarihi hakkında yarımada'nın siyasi durumu ve kültürel hayatı ile ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca "Kalendername"nin dilinin tahlili o devirde bölgenin dil geleneğinin ve dilciliğin bazı meselelerinin çözümlenmesine de zemin hazırlayacaktır.

İran araştırmacılarının da ilgisini çeken bu eserin basımı Altın Orda ve bütün Müslüman Doğu'nun dini yaşamını, tarihini inceleyen araştırmacılara yeni imkânlar sağlayacaktır. Bu eserde daha önce bilinmeyen İslam ve sûfî tarihine dair önemli bilgiler de bulunmaktadır. Uzun çalışmalar sonucunda basımı yapılan "Kalendername" Altın Orda Devleti'nin Müslüman halkının kültür hayatını ve diğer Müslüman toplumlarla ilişkilerini aydınlatacak önemli bir eserdir.

Kaynaklar

BATUTA İbn, Ebu Abdullah Muhammed Tanci, (2004). *İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çeviri İnceleme ve Notlar A. Sait Aykut, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ÇELİK Aydın, GÜLER Önder, (Ekim 2010). “*Altın Ordu İmparatorluğu*”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S 188, İstanbul, s. 139-162.

GİBADULLİN, İ. R., (2017). *Ebu Bekir Kalender Rumi Kalendername*, İnstitut İstorii im Ş. Mardjani, AN RT, Kazan.

GÜNDOĞDU, Abdullah, (24-26 Haziran 2005). “*Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları*”, Volga-Ural Bölgesinde İslam medeniyeti İkinci Milletlerarası Sempozyum, IRCICA (Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga- Ural region) Bildirileri, Kazan, Tataristan, s. 233-248.

KAFALI, Mustafa, (1976). *Altın Ordu Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul.

KAFALI, Mustafa, (1993). “*Cengiz Han*”, DİA, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 367-369.

KAMALOV, İlyas, (2007). *Avrasya Fatihî Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

KOÇ, Dinçer, (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil-Bulgar Devleti*, İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

KONUKÇU, Enver, (1992). “*Berke Han*”, DİA, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 506-507.

KRAMAROVSKİY M., (2016). “*Kırım i Rum v XIII-XIV Stoletiyah (Anatoliyskaya Diaspora i Gorodskaya Kultura Solhata)*”, Zolotoordinskaya Obozireniya, Kazan, s. 55-88.

KURAT, Akdes Nimet, (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kurulan Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Yayınları, 2. Baskı, Ankara,

MALOV, N.M., MALİŞEV, A. B., RAKUŞİN A. İ., (1998). *Religiya v Zolotoy Orde, Saratov*.

MİRGALEEV, İ.M., (2014). “*Ebu Bekir Kalender Rumi. Kto on?*”, Krimskoe İstoriceskoe Obozrenie, Sayı 1, Kazan-Bahçesaray, s. 41-46.

Korkmaz

MİRGALEEV, İ.M., (2012). “Svedeniya al-Hkadj Abd al-Gaffara Kırımı ob İslamizatsii v Zolotoy Orde”, İslam i Vlast v Zolotoy Orde, Kazan, s. 6-17.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, (2007). “Ogeday Han”, DİA, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 228-229.

RUMİ, Ebu Bekir Kalender, (2015). *Kalendername*, Faksimile, Yayına hazırlayan İ. M. Mirgaliyev, Kazan.

SARAY, Mehmet, (1989). “Altın Orda Hanlığı”, DİA, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, s.538-540.

SUHARUKOV, A. N., (2016). “Vliyanie Tvorçestva DJalaleddina Rumi Na Duhovnuyu Jizn v Kırımı”, Uçeme Zapiski Kırımckogo Federalnogo Universiteta İmeni V. İ. Vernadskogo, Seriya “Filologičeskie Nauki”, Tom 2 (68), No:3, s. 503-514.

SUHARUKOV, A. N., (Mayıs 2015). “Persidiskiy Yazık v Kırımı do XX veka”, Aktualnie Voprosa Obrazovannoy i Zarubejnoj İranistiki, Kazan, 15-16, s. 139-167.

VLADİMİRCOV, B. Y., (1950). *Cengiz Han*, Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul.

URUNBAEVA A., EPİFANOV L.M., (1971). *Sobranie Vostočnikh Rukopisey Akademi Nauk Uzbekiskoy SSR*, Tom 9, Taşkent.

YAKUBOVSY, A.YU., (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev: Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

YİĞİT, Fatma Akkuş, (Bahar-2016). “İktidar ve İzdivaç: Memluk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı 49, s. 103-120.

YUVALI, Abdülkadir, (2000). “İlhanlılar”, DİA, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 102-105.